

Aynurə Əliyeva

(əvvəli ötən saylarımızda)

Ona görə də Azərbaycan alimləri, tədqiqatçıları Heydər Hüseynov, Ziyəddin Göyüşov, Mirəli Axundov, Məhəmmədəmin Əfəndiyev, İzzət Rüstəmov onun yaradıcılığını monoqrafiyalar səviyyəsində tədqiq etmişlər. Azərbaycanın məşhur simaları Mirzə İbrahimov, Feyzulla Qasımzadə, Kamal Talibzadə, Abbas Zamanov tərəfindən Zərdabının həyat və yaradıcılığına qiymətli əsərlər həsr olunmuş, o, həm görkəmli tədqiqatçı alim, həm də maarifpərvər xadim kimi tədqiq edilmişdir. Tədqiqatlardan öyrənirik ki, "Əkinçi" qəzetinin dövrüyə buraxıldığı ideyalar milləti oyadır, çalxalayır, qütübləşmədə elmi üstünlüklərinə rəvac verirdi. Həsən bəyin "Torpaq, su və hava" əsəri bu cəhətdən mühüm təsir bağışlayır. Xalqı cəhalətdən qoparmaq, onu təbiətsünaslıq elminin ixtiyarına vermək çox müşkül məsələ idi. Həsən bəy belə bir zamanda 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində "Torpaq, su və hava" əsərini, digər elmi-təbiətsünaslıq məqalələrini çap etdirdi. O, torpağın, Yer kürəsinin yaranmasının təbii şəraitlə bağlı elmi, təkamül nəzəriyyəsindən yararlanaraq, Yer, cansızların, canlıların yaranmasının elmi-tarixi izahını verir, təkamül amilini önə çəkərək həm dünya, həm rus elminin nailiyyətlərindən bəhrələndi.

Bununla yanaşı, Həsən bəy təbiət elminin böyük alimlərinin əsərlərindən irəli gələn nəticələri və özünün elmi baxışlarını sadə və məntiqli dillə inandırıcı şəkildə oxuculara çatdırırdı. Suyun əmələ gəlməsi, qitələrin, torpağın yaranması, deryalar, cəzirələr (adalar) haqqında müfəssəl məlumat verirdi. Dağların əmələ gəlməsi, zəlzələlər və vulkanlar, uçqunlar və daşqınlar haqqında maraqlı araşdırmalar aparırdı. Təbiətsünas alim Həsən bəy Zərdabi "Zaqafqaziya çöllərində meşə salınması" məqaləsində yaşillığın artmasının iqlimə, havaya müsbət təsirini əsaslandırır və qeyd edirdi ki, Yer in qitələrinin dəyişməsi müxtəlif səbəblərdən asılıdır, burada mühüm rol bitki örtüyü oynayır. Həsən bəy sanki iki yüz il bundan əvvəl ekologiyamızda bugünkü vəziyyəti görür, insanların təbiətdən harmonik və ölçü-biçili istifadəsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Həsən bəyin bu və digər təbiət hadisələri ilə bağlı narahatlığını təbiətin böyük dostu fədakar alim, akademik Həsən Əliyev qələmi və əməli ilə bölüşmüşdür. İki böyük mütəfəkkir, iki yorulmaz alim, iki Həsən-biri keçən əsrin əvvəlində, digəri sonunda təbiətimizin, ekologiyamızın mübariz qoruyucuları və tədqiqatçıları olmuşdur. "Əkinçi" dən başlayan "Ziya", "Keşkül", "Həyat", "Kaspi", "Novoye obozreniya", "Dəbistan", "Məktəb", kimi qəzet, və jurnallar vasitəsilə mübarizə aparın bu dahi insanın ruhu Azərbaycan təbiətinin canlanması, qorunması, zənginləşməsi ilə rahatlıq tapacaq.

1875-ci il iyul ayının 22-də "Əkinçi"nin 1-ci sayı çap olunduqdan sonra H.Zərdabi mətbuatımızın banisi kimi tarixə düşdü. Amma onu da qeyd etməliyik ki, o, mətbuatımızın, teatrımızın, ilk xeyriyyəçilik hərəkatımızın bani-

siolmaqla yanaşı, etnoqrafiya mədəniyyətimizin də aparıcı şəxsiyyəti idi. Həsən bəy Zərdabının ailəsi Zərdaba köçdükdən sonra xalqla daha yaxın olmuş, etnoqrafiya ilə əlaqədar bir çox yazılarla çıxış etmişdir. 1896-cı ilədək Zərdabda yaşayan bu böyük şəxsiyyət praktiki olaraq etnoqrafiya ilə məşğul olmuşdur. Zərdabi bir etnoqraf kimi göstərirdi ki, gilli yerdə əkilən bitki gec məhsul verir. Əgər torpağın əhəngi, gili və qumu bərabər olsa, ona mergel deyirlər. Bu çox gözəl olur. Göründüyü kimi, bu dahi insan öz fikrini xalqa xalq etnoqrafı kimi asanlıqla çatdırırdı. Zərdabi əkin sahələrinin etnoqrafik elmi əsasını da vermişdir. O, taxılçılıq sahəsində

etnoqrafiyamızda əhəmiyyətindən geniş söhbət açmışdır. Vaxt, zaman keçsə də, Həsən bəy Zərdabi etnoqrafiyamızın aparıcı simalarından biri olaraq qalır.

Biz də sizləri deyib gəlmişik, ustadlar...

Xalqın səadəti, maariflənməsi yolunda çalışmaq mübarizə apararlar heç vaxt unudulmur. Zərdabi belə bir mübarizlərdən idi... Mətbuat xalqın ucadanışanıdır. Nəsilərə örmək olan qələm sahibi, böyük mütəfəkkir Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan milli mətbuatının banisidir. Onun həyat və mübarizəsi mənsub olduğu xalqa təmənnəsiz xidmət baxımından çağdaş nəsillər üçün də əsl örnəkdir.

"Əkinçi"!.. Bu sözü həyəcan-

dıq qəti özünə çəkirdi. Qəzet Rusiya, Qafqaz və xarici ölkələrlə bağlı bütün xarici və daxili məsələlərə öz səhifəsində yer verirdi...

Tələblik illərində o, şərq-islam tarixi üzrə dərin biliyi ilə tarixçi rektor Sergey Mixayloviç Solovoyovun diqqətini cəlb edir, bu sahə üzrə onun məsləhətçisinə, dostuna çevrilir. Nəticədə ailə ilə daha da yaxınlaşan Həsən bəy rektorun qızına vurulur. Onunla evlənmək qərarına gəlir. Moskva-da qalıb işləmək təklifi alır. Lakin Həsən bəyin Vətən sevgisi şəxsi məhəbbətə üstün gəlir. Xalq qarşısında xristian qızına evləndiyinə görə müsəlman mühafizəkarlarının tənələrindən qorunmaq üçün ilk məhəbbətindən imtina

etmək üçün xalq içərisində təbliğat aparmaqdan yorulmazdı. Günlərin birində bir dəmirçi uşağını məktəbə verməyə razı salan Həsən bəy onu gimnaziyaya düzəltdi. *Lakin uşağa dəftər-qələm almaqda çətinlik çəkən həmin dəmirçi Həsən bəyə şikayət edib bu işə görə onu tənbəh edir. O, dəmirçiyə məsləhət verərək "Çəkinzindənini, palaz-paltarı sat, amma oğlunu oxut" demişdi. Əslində o, bununla azərbaycanlılara övladının təhsili üçün pul xərcləməyi öyrətmək istəyirdi Həsən bəy uzun ayrılıqdan sonra Bakıya döndəndə həmin dəmirçinin oğlu ali təhsilli məşhur həkim olmuşdu. Fərhad Ağazadə 1925-ci ildə H.Zərdabi haqda yazdığı xatirələ-*

Azərbaycan mətbuatının məşəli - Zərdabi

biliklərin alınması üzərində çalışmış və buna nail olmuşdur. 1889-cu ildə Tiflisdə təşkil olunmuş Kənd Təsərrüfatı və Sənaye Sərgisində Zərdabi yeni buğda, arpa və suluf (ağ darı) növləri nümayiş etdirmiş və kənd təsərrüfatı etnoqrafı kimi medal və diploma layiq görülmüşdür. Etnoqrafıq baxımından bu da maraqlıdır ki, Zərdabi

sız, ürək çırpıntısı keçirmədən tələffüz etmək qeyri-mümkündür. Bu sözdə hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün nə qədər böyük müqəddəslik və doğmalıq var!.. "Əkinçi" müstəqil Azərbaycanın, onun dilinin, xalq nəğmələrinin poeziyasının, ədəbiyyatının, tarixinin ən gözəl emblemidir. O bütün Azərbaycan xalqının əksidir, təyi-

edir. Böyük arzularla Vətənə döndən Həsən bəy bir müddət Tiflisdə torpaq palatası, Bakıda quberniya idarəsi və Qubada məhkəmədə çalışsa da, ciddi çətinliklərlə, hətta həyatına sui-qəsdə üzləşir, yenidən Bakıya döndür.

Həsən bəyin həyatında onun gələcək ömür yolunu müəyyən edən tarixi hadisə baş verir. Belə

rində həmin həkimin ahi yaşlarında olduğunu yazırdı...

Digər bir oxşar maraqlı əhvalatı Həsən bəyin qızı Qəribsoltanın xatirələrindən öyrənirik. Belə ki, bir gün Qubadan Seyidov soyadlı bir oğlan uşağı "Kaspi" redaksiyasına Həsən bəyin yanına gələrək oxumaqda ona yardımçı olmasını xahiş edir. Uşaqla söhbət edən Həsən bəy zarafatla onu "Azərbaycanın Lomonosovu" adlandırır və evinə gətirir. 10 ildən artıq Həsən bəyin evində yaşayan və məktəbdə təhsil alan həmin uşaq sonralar ali təhsilli tanınmış hüquqşünas kimi yetişir. Belə faktlar yüzlərdədir. Ümumiyyətlə, Həsən bəyi yoxsul və kimsəsiz uşaqların təhsilə cəlb olunması, onların təhsilinə yardım göstərilməsi məsələsi hər zaman narahat edirdi. O, bu məqsədlə müsəlmanlar arasında ilk dəfə 1872-ci ildə Bakıda "Cəmiyyət-xeyriyyə" də yaratmışdı. Həmin ilin bütün yayını H.Zərdabi gimnaziyada təhsil alan şagirdləri Nəcəf bəy Vəzirov və Əsgərağa Adıgözəlov (Gorani) ilə birlikdə Azərbaycanın şəhər və kəndlərini dolanaraq rəsmi dəftərə "Cəmiyyət-xeyriyyə"yə üzv yazdırmaqla məşğul olmuşdu. Səfər zamanı toplanan 1600 manat banka yatırılır və onun gəliri ilə 2 yoxsul və kimsəsiz şagirdin təhsil haqqının ödənilməsi təmin edilmişdi. Həmin dövrdə subay olan Həsən bəy evində cəmiyyətin pansionunu təşkil edir. Lakin yoxsul və kimsəsiz uşaqların tərbiyəsi və məktəbə hazırlığı ilə məşğul olmaq üçün savadlı türk (azərbaycanlı) qadın müəllim tapmaq zərurəti yaranır...

Zərdabi 1872-ci ildə "Qafqaz" qəzetində Tiflis "Müqəddəs Nina" Qadın gimnaziyasını bitirən qızların siyahısında Hənifə Aslan bəy qızı Abayeva adlı müsəlman qızının adını oxuyur. Həmin qızla tanış olmaq məqsədilə təcili Tiflisə yollanır. Həsən bəy qızı tapır, bəyənir və ona evlənmək təklif edir. Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarından olan balkar qızı Hənifə xanım onun xoşniyyətli təklifini qəbul edir. Məktəbə dəvət olunan molla tərəfindən kəbin kəsilir. Bununla da Həsən bəy müsəlmanlar arasında ilk olaraq valideynlərin razılığı olmadan gənclərin müstəqil evlənmə, ailə qurmaq ənənəsinin əsasını qoyur...

(ardı gələn sayımızda)

Həsən bəyin həyatında onun gələcək ömür yolunu müəyyən edən tarixi hadisə baş verir. Belə ki, 1869-cu ildə böyük çətinliklə Bakı realni gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi təyin olunur. Bununla da onun həyatında yeni dövr-maarifçilik, xalqın savadlanması, ana dilində təhsil uğrunda mübarizə mərhələsi başlayır. Lakin problemin çətinliyi onda idi ki, Həsən bəy Qafqazda o zaman fəaliyyət göstərən 10 gimnaziyada çalışan müəllimlər içərisində ali təhsilli yeganə azərbaycanlı idi.

dabi calaq usulu ilə daha çox məhsul sahəsində də çalışmışdır. Şum prosesində kənd təsərrüfatı alətlərindən istifadəyə dair də elmi yazılar çap olunmuşdur. "Roman və onun hissələri" adlı yazısı sözün əsl mənasında etnoqrafik bir elmi əsərdir. 1885-ci il oktyabrın 4-də Kürdəmirdə keçirilən əkinçilik alətlərinin sınağında Zərdabişəxsən işlərin etmiş və diploma layiq görülmüşdür. Həsən bəy eyni zamanda mahnının, zərb məsələrin, tapmacaların, nağılların, dastanların, uşaq oyunlarının

natdır, azad əməyə sevgisidir, enerjisidir, ideyaları və ideyallarıdır!.. "Əkinçi" və Həsən bəy Zərdabi xalq yaddaşında və tarixdə elə çulğaşmış ki, onları bir-birindən ayırmaq mümkün deyil. Onlar birlikdə və ayrılmaz formada Azərbaycanın və bütün Qafqazın mədəniyyətinin və maarifinin, iqtisadiyyatının inkişafı tarixində, siyasi həyatında şəərəfli yerlərdən birini tutur. H.Zərdabi özünəməxsus enerji və cəsarətlə doğma dili müdafiə etdi. "Əkinçi"nin təkə forması, dili deyil, məzmunu da

ki, 1869-cu ildə böyük çətinliklə Bakı realni gimnaziyasına təbiət tarixi müəllimi təyin olunur. Bununla da onun həyatında yeni dövr-maarifçilik, xalqın savadlanması, ana dilində təhsil uğrunda mübarizə mərhələsi başlayır. Lakin problemin çətinliyi onda idi ki, Həsən bəy Qafqazda o zaman fəaliyyət göstərən 10 gimnaziyada çalışan müəllimlər içərisində ali təhsilli yeganə azərbaycanlı idi. Azərbaycanlı şagirdlər də yox dərəcəsinə idi. Həsən bəy azərbaycanlı uşaqları məktəbə cəlb